

УДК 364:316.406

Шатохін А. М.

доктор соціологічних наук, професор,
завідувач кафедри соціально-гуманітарних і
правових дисциплін Уманського національного
університету садівництва.

Вуйченко М. А.

доктор економічних наук, професор, професор
кафедри соціально-гуманітарних і правових
дисциплін Уманського національного університету
садівництва.

СОЦІАЛЬНИЙ ЗАХИСТ СІЛЬСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ В УМОВАХ ЗЕМЕЛЬНОЇ РЕФОРМИ

В статті викладені результати соціологічного моніторингу 2011-2016 рр. соціального самопочуття й соціального захисту сільського населення в умовах земельної реформи в Україні. Проаналізовано зміни у ставленні селян до соціально-економічних, соціально-політичних і соціально-духовних процесів, що відбуваються в Україні останнім часом, визначені найбільш гострі проблеми сільського життєвого середовища, відчуття соціальної захищеності в умовах земельної реформи.

Ключові слова: земельна реформа, соціальний захист, сільський соціум, соціальні зміни, соціальне самопочуття.

В статье представлены результаты социологического мониторинга 2011-2016 гг. социального самочувствия и социальной защиты сельского населения в условиях земельной реформы в Украине. Проанализированы изменения в отношении крестьян к социально-экономическим, социально-политическим и социально-духовным процессам, происходящим в Украине в последнее время, определены наиболее острые проблемы сельской жизненной среды, ощущения социальной защищенности в условиях земельной реформы.

Ключевые слова: земельная реформа, социальная защита, сельский социум, социальные изменения, социальное самочувствие.

The article outlined the results of sociological monitoring of the 2011-2016. social well-being and social protection of the rural population in terms of land reform in Ukraine. Analysis of the changes in the attitude of the peasants to the socio-economic, socio-political and socio-cultural processes taking place in Ukraine lately, identified the most acute problems of rural living environment, a sense of social protection in terms of land reform. Noted significant problems in ensuring the constitutional order, the protection of human rights to secure livelihoods, employment, welfare. Found that over the past years are positive changes in the attitude of farmers to purchase agricultural lands increases the share of supporters raising lands in market circulation.

Keywords: land reform, social protection, rural society, social change, social well-being.

Соціально-економічні перетворення в аграрному секторі України, протиріччя земельної реформи, проблеми соціальної адаптації селянства до ринкових умов вимагають по-новому поставити питання про соціальний захист сільського населення. Різні темпи й неоднакові рівні входження селян в ринкові відносини об'єктивно формують категорії сільського населення, які відчувають соціальний дискомфорт, втрату досягнутого соціального статусу, помітне погіршення матеріального і морального стану. Саме ці найбільш вразливі категорії селян потребують захисту з боку держави і суспільства.

Не викликає сумніву той факт, що існуючий комплекс соціальних гарантій, який може надати держава, не відповідає сучасним вимогам соціального захисту особистості. Протягом 90-х років минулого століття пострадянські держави все більше здавали позиції у соціальній підтримці свого населення.

На це звертали увагу дослідники соціальної сфери села, зокрема Т. Заславська, З. Калугіна, Г. Осадча, Р. Ривкіна, В. Староверов, М. Стронгіна (Росія), І. Лукінов, Н. Орлатий, І. Прокопа, П. Саблук, В. Тарасенко, Л. Шепотько, В. Юрчишин, К. Якуба (Україна) та інші.

Соціальний захист сільського населення можна визначити як систему соціальних гарантій з боку держави, спрямованих на створення найбільш сприятливих для кожного жителя села умов входження у ринкові відносини, з одного боку, та запобігання або послаблення впливу негативних проявів ринку на соціальну адаптацію найбільш вразливих категорій сільського населення, з іншої. Зрозуміло, що масштаби і зміст соціального захисту населення повністю залежить від економічних можливостей держави і суспільства. Проте соціальний захист не можна зводити лише до матеріальної допомоги. Він є й системою економічних, соціальних, політичних, правових і духовних гарантій. І якщо ця система працює ефективно, вона сприяє економічному зміцненню держави, а в бідній країні – посиленню кризи.

Український сільський соціум вже два десятиріччя знаходиться у стані ринкової трансформації. Аграрна реформа, започаткована задля подолання техніко-економічної відсталості сільського сектора України, модернізації його на засадах приватної власності, формування справжнього господаря на землі, призвела до суттєвих інституційних та структурних змін, соціальні наслідки яких є в значній мірі суперечливими й детально не дослідженими.

Важливою складовою аграрної реформи в Україні є земельна реформа, головна мета якої полягає у залученні земель сільськогосподарського призначення у ринковий обіг, запровадження інституту купівлі-продажу земель як матеріальної основи реформування соціально-економічних відносин на селі, підвищення ефективності сільськогосподарського виробництва, розв'язання соціальних проблем села.

В 2000 році в Україні був прийнятий Земельний кодекс, який в принципі змінив характер аграрних відносин: усі організаційно-господарські структури українського села були перетворені на базі приватної власності на землю. При цьому збереглося одне виключення: пункт про визнання земель сільськогосподарського призначення об'єктом купівлі-продажу не був затверджений і протягом півтора десятиліття неодноразово пролонгувався через неоднозначне ставлення сільського населення. В останнє це сталося в листопаді 2016 р.

Уманським регіональним відділенням САУ здійснюється постійний моніторинг соціальних змін, що відбуваються у сільському соціумі в умовах аграрної реформи. В статті представлені результати вивчення соціального самопочуття сільського населення усіх видів сільських населених пунктів центральних областей України у 2011 р. (n=1246), 2013 р. (n=1025) та 2016 р. (n=1156). Представлені усі демографічні та професійні групи сільського населення.

Як видно з результатів дослідження, три чверті сільського населення використовують сільськогосподарські землі за призначенням: для виробництва сільськогосподарської продукції та задоволення власних потреб у харчуванні. Переважну більшість їх можна віднести до імовірних учасників ринку землі: покупців і продавців.

Важливим фактором успішності аграрної реформи є ставлення селян до головних інститутів реформування, їхнє сприйняття або відхилення. Результати моніторингу свідчать, що процес змін у ментальності селянства щодо власності на землю є хоч і повільним, але вже досить помітним. Про це свідчать дані табл. 1.

Таблиця 1

Чи допоміг селянам Державний акт на право власності на землю відчути себе справжнім власником, %

	2011	2013	2016
Так, допоміг	17,0	30,7	33,1
Наскільки допоміг, настільки й не допоміг	22,0	28,4	45,1
Не допоміг	43,6	17,7	21,1
Важко відповісти	17,4	23,2	0,7
Індекс*	-0,16	+0,27	+0,35

* Середньозважена величина, побудована на підставі метричної шкали: «так, допоміг +1, «наскільки допоміг, настільки й не допоміг» - +0,5, «не допоміг» - -1 «важко відповісти» - 0.; частота виборів поділена на загальну кількість відповідей.

За п'ять років вдвічі збільшилася позитивна оцінка земельної власності з точки зору відчуття справжнього власника (з 17,0% до 33,1%). Натомість у два рази зменшилася кількість тих, хто, маючи Державний акт на право власності на землю, не має відчуття справжнього господаря (з 43,6% до 21,1%). До того вдвічі збільшилася доля тих, хто не міг певно відповісти. Характерно, що індекс відчуття справжнього господаря серед утримувачів Акту про власності на землю змінився дуже суттєво: з -0,16 до +0,35.

Неоднозначним є ставлення селян щодо власності на землю як соціального інституту. Респондентів, що позитивно оцінюють власність на землю, в 2016 р. двічі більше, ніж п'ять років тому. Близько половини опитаних (43,3%) із власністю на землю пов'язують перш за все благополуччя своєї родини (у 2011 р – 29,9%). Кожен другий отримує моральне задоволення від володіння землею (у 2011 р. – кожний четвертий). Ринкова реальність все більше стає фактором свідомості українського селянства.

Проте кожний третій сільський житель переважно негативно ставиться до земельної власності, зокрема побоюючись, чи не відберуть її, як це було у минулому (табл. 2).

Таблиця 2

Оцінка значущості власності на землю для сільських жителів, %

	2011	2013	2016
Перспектива забезпечити сім'ї благополуччя	14,2	15,8	11,0
Підстава розробляти реальні господарські плани	10,2	11,5	6,5
Можливість розбагатіти	6,1	12,0	18,4
Можливість вигідно увійти у земельний ринок	2,2	4,7	9,9
Стимул для напруженої праці на себе	9,6	18,0	13,9
Велике задоволення від втілення мрії про власну землю	9,7	9,0	15,9
Приплив нових сил, упевненість у собі	4,6	5,6	10,0
Тривога і клопіт: що робити з землею, як її обробляти	6,0	5,5	11,9
Побоювання, чи не відберуть землю у майбутньому	10,6	12,4	17,9
Власність на землю нічого принципово не міняє	14,9	10,3	3,0

Будь-яка реформа суспільства має на меті розв'язання нагальних соціальних проблем, покращення існуючого стану. Разом з тим, враховуючі багатовекторність соціальних змін, реформаційна матриця мусить враховувати й неоднозначність соціальних наслідків реформи, можливість негативного сприйняття нової дійсності окремими категоріями населення, ускладнення процесів соціальної адаптації до нових реалій соціального буття. Успішність будь-якого реформування обов'язково передбачає досить просту арифметику: сума позитивних наслідків реформ повинна перевищувати суму негативних, інакше навіть найдоцільніша й найпривабливіша реформа приречена на поразку.

У кожній людині існує безліч соціальних проблем. Трансформаційні процеси, які визначають сьогодинішній день українського суспільства, відбуваються на самопочутті людей, у тому числі й сільських жителів. Опитування дозволило виявити больові точки сільського соціуму.

Можна виділити наступні блоки проблем, що хвилюють селян: матеріальні потреби, політичні проблеми, соціальні питання, особистісні проблеми.

Таблиця 3

Чого не вистачає українському селянинові, %

Позиція оцінювання	Не вистачає		Наскільки вистачає, настільки й не вистачає		Вистачає		Рейтинг відчуття нестачі	
	2011	2016	2011	2016	2011	2016	2011	2016
Заощаджень	72,2	46,3	18,8	27,0	9,0	15,3	1	4
Порядку у суспільстві	70,8	58,8	24,2	28,8	5,0	8,4	2	1
Правового захисту	63,5	48,5	26,7	31,7	9,8	10,1	3	2
Власної впевненості у майбутньому	61,4	46,2	29,7	26,0	8,9	11,8	4	5
Можливостей працевлаштування	60,6	44,2	25,8	33,4	13,6	10,0	5	7

Екологічної безпеки свого життя	59,4	41,8	31,2	33,6	9,4	13,7	6	9
Особистої безпеки життя	56,2	39,5	33,4	32,4	10,4	18,6	7	10
Медичної допомоги	55,2	45,4	33,1	32,4	11,7	18,4	8	6
Неухильного дотримання усіма соціальних законів	51,6	43,0	37,5	31,5	10,9	10,6	9	8
Можливостей повноцінно провести відпустку	49,5	48,0	33,9	25,4	16,6	19,8	10	3
Здоров'я	47,5	34,8	40,6	33,0	11,9	24,8	11	11
Людяності, співчуття, милосердя, доброти серед оточуючих людей	44,2	28,0	39,4	37,0	14,4	25,0	12	13
Людського щастя	44,4	30,7	39,1	28,4	16,5	32,5	13	12
Сили волі для опанування життєвою ситуацією в умовах кризи	42,2	32,2	40,5	39,6	17,4	18,2	14	14
Інформації про історичне минуле	33,5	21,3	28,3	30,6	38,2	40,1	15	15

За п'ять років моніторингу відбулися зміни у деяких позиціях У групі політичних проблем найбільше занепокоєння респондентів викликає відсутність порядку у суспільстві та погіршення правового захисту громадян. Разом з тим, на думку селян, дещо покращилася ситуація з особистою безпекою життя громадян. Помітно менше стало скарг на брак заощаджень.

Погіршилися оцінки результатів соціальної політики уряду, зокрема неухильного дотримання соціальних законів, а також проведення відпусток. Високою залишається екологічна небезпека, є проблеми з медичною допомогою. А от людяності, співчуття, милосердя, на думку респондентів, стало навіть більше. Цілком достатньо й інформації про історичне минуле.

Самокритично респонденти дорікають самим собі за власну невпевненість у майбутньому, відсутність сили волі для опанування життєвих ситуацій в умовах ринкової економіки та інше.

Анкетування виявило й серйозні проблеми із соціальним захистом сільського населення. Інститут соціального захисту населення від негативних наслідків трансформаційних процесів – один з найважливіших й найсуттєвіших індикаторів соціального самопочуття людей. Відсутність відчуття захищеності створює складні, часом нездоланні перешкоди на шляху соціальних змін.

Як видно з відповідей респондентів, за п'ять років відчуття соціальної захищеності у сільських жителів зменшилося до досить низьких показників. Особливо це стосується захисту конституційних прав громадянина з боку держави, сільської громади, а також як виробника, споживача та водія автотранспорту. Ось чому більшість респондентів шукають захисту у своїй родині, за місцем роботи, а також сподіваються на нову поліцію (табл. 4).

Таблиця 4

Оцінка респондентами рівня соціального захисту у суспільстві, %

Позиції оцінювання	Захищені добре		Захищені недостатньо		Не захищені		Індекс захищеності	
	2011	2016	2011	2016	2011	2016	2011	2013
З боку Конституції України	24,9	15,9	37,9	39,8	19,2	33,8	0,34	0,02
З боку держави	20,3	11,4	32,0	29,8	34,0	36,3	0,02	-0,12
З боку місцевої влади	18,1	12,9	38,3	42,3	31,2	30,9	0,06	0,04
З боку сільської громади	25,2	9,0	35,5	31,3	25,7	26,9	0,18	-0,03
З боку дільничної поліції	21,2	9,4	38,9	51,7	25,0	23,8	0,15	0,13
За місцем роботи	26,9	13,4	34,2	46,3	27,8	27,4	0,16	0,10
У сім'ї	62,0	67,2	21,3	13,4	7,3	6,5	0,65	0,77
Як виробник	20,6	10,0	38,6	36,3	18,9	29,8	0,21	-0,02
Як покупець і споживач	12,1	11,4	41,6	38,3	29,7	31,3	0,18	-0,01
Як пасажир	13,4	7,5	42,2	44,3	30,4	29,4	0,05	0,00
Як водій автотранспорту	12,3	5,5	42,2	46,8	22,4	24,4	0,11	0,04

Респонденти визначили найбільш гострі проблеми сільського життєвого середовища. Як і два роки тому, так і зараз, найгострішими проблемами сільського життєвого середовища є працевлаштування, газопостачання та водозабезпечення. Такої думки дотримується кожний 7-8-й сільський мешканець. Викликає занепокоєння селян електропостачання сільських населених пунктів і будівництво доріг з твердим покриттям.

Разом з тим, втратила гостроту проблема налагодження постійного автобусного сполучення між райцентрами і селами (з 3-го на 10-те місце у рейтингу). Натомість більше турботи викликає питання утилізації відходів (з 8-го на 5-те місце) та землевпорядкування і надання земельних ділянок (з 11-го на 6-те місце). Доволі актуальними на селі залишаються проблеми благоустрою сіл, покращення санітарного стану довкілля та збереження історичної спадщини.

Вирішення цих проблем сільського життєвого середовища, на думку респондентів, залежить багато в чому від фінансування програм розвитку сільських територій (38%), пільгового фінансування цільових соціальних програм на селі (29%) та законодавчого забезпечення цих програм (22%).

Сільського жителя турбує багато проблем, які часто-густо не залежать від самого землероба. Дві третини сільських жителів найбільше побоюються неврожаю (65,2%), кожні чотири з десяти – старіння й вимирання сіл (41,8%). При цьому інтенсивність підтримки цієї пропозиції зростає вдвічі. Третина респондентів побоюється безробіття, злочинності, байдужості держави до долі селянина. Четверть опитаних стурбовані нестабільністю цін і податків, рейдерством і корупцією чиновників.

В українському суспільстві досить жваво обговорюються перспективи створення ринку земель. Як свідчать результати нашого моніторингу, в ставленні селян до продажу-купівлі землі відбуваються хоча повільні, але помітні зміни. Якщо у 2011 р., за даними нашого моніторингу, підтримували земельний ринок 8-10% сільського населення, то у 2016 р. Ії стало вдвічі більше (21.6%)

Повністю підтримують повне запровадження ринку земель відносно небагато селян. Це можна пояснити певним гальмуванням заходів по визначенню реальної вартості земель сільськогосподарського призначення, регіонального кадастру земель, механізмів володіння, користування та розпорядження землею. Проте помітно збільшилась питома вага тих, хто не може спокійно дивитись на «безхозні» землі, які не залучені у виробництво сільськогосподарської продукції (з 11,2% до 18,8%). Одночасно у півтора рази (з 40% до 25%) зменшилася кількість тих, хто категорично виступає проти будь-якого залучення сільськогосподарських земель до ринку, не вважаючи землю - «Богом данню» - за товар. Кожен п'ятий ухилився від певної відповіді. В цілому частка селян, що виступають проти ринку земель, за п'ять років зменшилася з 62% до 57%. А це вже тенденція.

Висновки. 1. В українському селі склався потужний прошарок власників земельних паїв та приватизованих присадибних ділянок, яких можна вважати потенційними учасниками ринку земель.

2. За п'ять років майже вдвічі збільшилася позитивна оцінка земельної власності з точки зору відчуття справжнього власника. Натомість у два з половиною рази зменшилася кількість тих, хто, маючи Державний акт на право власності на землю, не має відчуття справжнього господаря.

3. Трансформаційні процеси, які визначають сьогоднішній день українського суспільства, відбуваються на самопочутті людей, у тому числі й сільських жителів. Найбільше занепокоєння респондентів викликає відсутність порядку у суспільстві та ситуація з правовим захистом громадян, а також погіршилися оцінки результатів соціальної політики уряду, зокрема неухильного дотримання соціальних законів. А от людяності, співчуття, милосердя, на думку респондентів, стало навіть більше.

4. Як видно з відповідей респондентів, за два роки відчуття соціальної захищеності у сільських жителів зменшилося до досить низьких показників. Особливо це стосується захисту конституційних прав громадянина з боку держави, з боку сільської громади, як виробника, споживача та водія автотранспорту. Ось чому більшість респондентів шукають захисту у своїй родині та за місцем роботи.

5. Сільського жителя турбує багато проблем, які часто-густо не залежать від самого землероба: неврожай, безробіття, старіння та вимирання сіл, байдужість держави до проблем селянина.

Література:

1. Аграрна реформа в Україні (Соціологічна діагностика) / НАН України, Ін-т соціології; М.О. Сакада, В.І. Тарасенко, В.О. Чигрин, А.М. Шатохін та ін.; За ред. В.І. Тарасенка. – К.: Ін-т соціології НАНУ, 2007.

«SOCIOПРОСТІР: the interdisciplinary online collection of scientific works on sociology and social work», № 6 (2017)

«SOCIOПРОСТІР: междисциплинарный электронный сборник научных работ по социологии и социальной работе», № 6 (2017)

«SOCIOПРОСТІР: міждисциплінарний електронний збірник наукових праць з соціології та соціальної роботи», № 6 (2017)

2. Соціальний розвиток сільських регіонів: [колективна монографія] / За ред. А.М. Шатохіна. – Умань: Візаві, 2009.

3. Українське суспільство 1992–2012. Стан та динаміка змін. Соціологічний моніторинг / За ред. д.ек.н. В.Ворони, д.соц.н. М.Шульги. – К. : ІС НАНУ, 2012.